

UOT 1

**EDUARD QRANVİL BRAUNUN HÜRUFİLİK TƏRİQƏTİNİN ƏSAS
DOKTRİNALARI VƏ HÜRUFİ ƏDƏBİYYATINA DAİR BƏZİ QEYDLƏRİ**

Röya MİRZƏBƏYOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 2 aprel 2019; çapa qəbul edilmişdir: 16 iyul 2019; online-
da çap edilmişdir: 25 sentyabr 2019.

Received: 26 March 2019; accepted: 9 July 2019; published online: 25 September

Açar sözlər: hürufilik, Eduard Granvil Braun, Şərq, təriqət, doktrina

Giriş

Hürufilik XIV-XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, Qərbi İranda, Anadoluda yayılan sufi təriqətidir. Hürufilik təriqətində hərfilər və rəqəmlər müqəddəs hesab olunmuş və onlara simvolik mənalar yüklənmişdir. Qədim zamanlardan bəri təbiətdə varlığı qəbul edilən gizli qüvvələr hərfilərlə ifadə edilməyə başlamış və “hüruf” (hərflər) elmi meydana çıxmışdır.

Hürufi inancına görə, varlığın zühuru hər bir varlıqda mövcud olan səslədir. Yəni cansız bir nəsnəni digərinə vursaq onun cövhəri olan səs zühur edir, canlılarda isə bu, iradə və ixtiyarla zahir olur. Səsin kamalı kəlam, yəni sözdür, bu da ancaq insanlarda zühur edir. Söz hərflərdən ibarətdir və bu halda sözün və səsin əsli hərfidir. Hürufi inancının əsası insanı ilahiləşdirməkdir. Bu əsasda Fəzlullah əvvəlki dinlərdən, İslamda insana verilən əhəmiyyətdən və təsəvvüfdən faydalanmışdır. Kainat Mütləq Varlığın zühurudur və bu zühur qüvvət aləmindən təbiətlər və ünsürlər aləminə gəlmiş və göylərlə bu ünsürlərin birləşməsindən cansız və canlı aləm yaranmışdır. İnsan kainatın mərkəzində dayanır. Fəqət, hər bir insanın daxilində də bir insan vardır ki, o, kainatın hakimidir. Bu insan peyğəmbər və imamdır. Peyğəmbərlik Hz. Məhəmməd kamalı ilə zühur etmişdir. Buna görə də o, son peyğəmbərdir. (5, s. 18)

Belə bir mistik təriqətin konsepsiyaları avropalı şərqşünasların da diqqətini cəlb etmişdir. Xüsusilə də şərq elmi, dini və mədəniyyətini tədqiq etmiş şərqşünasların bir qismi sadəcə bu mövzuya toxunmuş, bir qismi isə bu mövzunu ətraflı araşdırmışdır. Belə şərqşünaslara *Elias Gibb, Annemarie Schimmel, Edward Granville Browne, Clement Huart, John K. Birge, Kathleen R. F. Burrill, Hellmut Ritter* və s. göstərmək olar. Hürufilik təriqətinə dair mənbələri, əlyazmaların nüsxələrini toplayıb bir araya gətirərək geniş şəkildə tədqiq edən isə Eduard Qranvil Braun olmuşdur.

Eduard Qranvil Braun həyat yolu və yaradıcılığına bir nəzər

İngilis şərqşünası, yazıçısı və tərcüməçisi Eduard Qranvil Braun (1862-1926), əsasən, Persiya¹ tarixi və ədəbiyyatı sahələrinə aid çox sayda elmi əhəmiyyətli əsərlər yazmışdır. O, Eton və Pembrok Kolleclərində tibb və təbiət elmləri üzrə təhsil almışdır. 1877-1878-ci illərdə türk-rus müharibəsində türklərin qəhrəmanlıq və şücaətinə olan heyranlığı onun Şərqə marağının artmasına, türk, ərəb və fars dillərini öyrənməsinə səbəb olur. Hətta 1882-ci ildə İstanbulla da səfər edir. 1887-ci ildə o, Kembriçdə Pembrok Kolləcənin üzvü seçilir və bununla da onun qarşısında Şərqə yol açılır.

* doktorant, AMEA Fəlsəfə İnstitutu; AMEA Elm Tarixi İnstitutu
e-m ail: royamirzabayova@gmail.com

¹ Persiya - Qərb ədəbiyyatında tarixi Azərbaycan, İran və indiki İraq ərazilərinə verilən addır.

1893-cü ildə Persiyada keçirdiyi təəssüratlarına həsr olunmuş “Perslər arasında bir il” (“*Year amongst the Persians*”) əsərini yazır. Bir çox dəyərli əlyazmalar ilə Kembricə qayıdanda o, artıq farsca universitet mühazirəçisi olur. Bir müddət sonra, Eduard Braun “Şərqsünas təlimçilər” məktəbini yaradır. 1901-ci ildə Elias Gibbin ölümündən sonra onun yarımçıq qalan “Osmanlı pəziyasının tarixi” əsərinin tamamlanması və nəşri ilə məşğul olur. Eyni zamanda Şərq əlyazmalarının tərcüməsi və nəşri üçün yaradılan “Gibb Memorial Trust” fondunun idarəsi ona həvalə edilir. 1896-1922-ci illərdə isə fasiləsiz olaraq üzərində işlədiyi “Şərq əlyazmalarının təsviri kataloqu” adlı sistemativ tədqiqat işini ərsəyə gətirir. Braunun uzun illər (1900-1924) böyük diqqətinin, əməyinin nəticəsi olan və bu günə qədər bənzərlərinin arasında ilk, mükəmməl, sistemativ tamlığını hələ də qoruyan ən böyük əsəri “Persiyanın ədəbi tarixi”ni (“*A literary history of Persia*”) yazır. Bu əsərdə müəllif perslərin mədəni və ədəbi həyatını ən qədim dövrlərdən öz dövrünə qədər tədqiq etmişdir. (6, s. 7-9)

Alim daha çox babilik hərəkətinə dair tarixi əsərlərinə və tərcümələrinə görə tanınsa da (hətta bəzi qaynaqlarda onun bəhailik dini cərəyanını qəbul etməsi də göstərilir), ismaililik, bəktəşilik, hürufilik kimi digər dini təriqətlər də onun diqqətini çəkmiş, bu təriqətlərin mistik ideyaları onun marağına səbəb olmuşdu. O, bütün qəlbi ilə Şərq düşüncə tərzini mənimsəmiş, həm hissələri, həm də dərin təhlil və düşüncəsi ilə bu dini təriqətlərin mərkəzində dayanan səbəblərdən, bu təlimlərin əsas xüsusiyyətlərindən yazmışdır. Onlar haqqında yazarkən onun diqqətini əsasən bu təlimlərin yaradıcıları, ardıcılıları çəkmişdir ki, həmin insanlar bu yolda ölümü belə gözə almışlar. O, insanın yolunda canını belə fəda edə biləcək bir təlimin mistik və simvolik mənalərini axtarmış, bu əfsun, sehir onu da tədqiqata çəkmiş, bu sahədə irəliləməyə vadar etmişdir. Onun hürufilik təlimi üzrə tədqiqatları xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Eduard Qranvil Braunun hürufilik təriqətinin əsas xüsusiyyətləri haqqında qeydləri

Teymurilər dövründə Fəzlullah Nəimi tərəfindən yaradılan və təbliğ olunan hürufilik cərəyanı təkcə qeyri-adi konsepsiyalarına və qaynaqlarına görə deyil, eyni zamanda həmin dövrdə olan tarixi əhəmiyyətinə, siyasi ideyalar sisteminə görə də tədqiq olunmuşdur. Fəzlullah hürufiliyin əsas ideyalarını qismən fars dilində, qismən də ərəb dilində yazılan “*Cavidani-kəbir*” adlanan əsərində açıqlamışdır. Həmin əlyazmanın nüsxələri İstanbulda Aya Sofya kitabxanasında, Leydendə, Britaniya muzeyində və Eduard Braunun Kembric Universitetinin Kitabxanasında 1896-cı ildə nəşr olunmuş Persiya əlyazmaları kataloqunda var.

Eduard Braunun qeyd etdiyinə görə, “*Cavidani-kəbir*” əsərini tədqiq edərkən onun marağına iki şey səbəb olur. Birinci, bu təlim ismaililərə (“yeddi imamçılar”) oxşar maraqlı nəzəriyyələri özündə ehtiva edirdi, ikincisi isə bu təlimin əsas hissəsi, bir qayda olaraq, geniş tədqiqata ehtiyacı olan fars dilinin xüsusi dialektində (fars dilinin Astarabad ləhcəsi olan gürgən dili – R.M.) yazılmışdı.

Braunun sözlərinə görə, *Persiya əlyazmaları kataloqu* nəşr olunandan bir müddət sonra dostu Elias Gibb onun diqqətini o fakta çəkdi ki, bir sıra türk şairlərinin təzkirələrində türk şairi Nəsimi də “əl-Hürufi” adlandırılırdı. (6, s. 369) Halbuki Eduard Braunun “*Cavidani-kəbir*” əsəri haqqında yazdıqlarını oxuyanadək E. Gibb “əl-hürufi” anlayışının dəqiq mahiyyətini başa düşmürdü. O bu təzkirələrdə Nəsimiyə ithaf olunmuş hissələri və eyni zamanda Nəsiminin Fəzlullaha aid eyhamlarını Eduard Brauna göstərdi ki, bu eyhamlar açıq-aşkar sübut edirdi ki, türk şairinin təriqəti elə Fəzlullah Nəiminin təriqəti idi:

“If thou would'st know of the science of philosophy [or of the love of wisdom], come, come, O philosopher; Harken thou to the speech of Nesimi, and behold Fazlu'llah! [for the excellence of God].” (7, s. 62)

*Elmi-hikmətdən bilirsən, gəl bəri, gəl, ey həkim,
Sən Nəsimi məntiqindən dinlə, Fəzlullahı gör!*

Buradan Eduard Brauna aydın oldu ki, hürufilik təriqəti həmin dövrdə müəyyən əhəmiyyətə və nüfuzə malik olmuşdur. Bu ehtimaldan sonra 1897-ci ildə Şərqə səyahəti zamanı onun Paris Milli Kitabxanasına məxsus iki əlyazma fonduna baxmaq və oradakı bir neçə hürufilik traktatını nəzərdən keçirmək imkanı yaranır. Bunlar Əmir Qiyasəddinin “*İstivanamə*” (1562/3) adlı əsəri, Makedoniyalı İsgəndərin həyat suyunu axtarışından sonrakı xahişi haqqında farsca məsnəvi, “*Cavidani-kəbir*”də işlənən dialekt sözlərə dair lüğət, Fəzlullahın “*Məhəbbətnamə*” (1489/90) əsəridir.

Bu qaynaqları gördükdən sonra Eduard Braun “Kral Asiya Cəmiyyətinin Jurnalı”nda (*Journal of the Royal Asiatic Society*) “Hürufi təriqətinin əsas doktrinaları və hürufi ədəbiyyatına dair bəzi qeydlər” (1898), “Hürufi ədəbiyyatına əlavə qeydlər və hürufiliyin dərişlərin Bektaşilik təriqəti ilə əlaqəsi” (1907) məqalələrini dərc etdirmişdir. (6, s. 373)

Bu məqalələrdə Eduard Braun hürufilik qaynaqlarını tədqiq etmiş və burada daha çox systemsiz şəkildə olan məlumatlardan istifadə edərək, hürufiliyin əsas doktrinalarını müəyyənləşdirmişdir:

1) Hürufilik sirli bir elmdir. Bu elmə yiyələnmək hər bir insanın ali borcu və ali xoşbəxtliyidir. Bu elm yeri və göyü birləşdirən mistik harmoniyanın və yerdə və göydə baş verən hər şeyin anlamını, əhəmiyyətini göstərir və izah edir. (7, s. 69)

Bunu daha aydın izah etsək, hürufilikdə ətraf aləm və insan paralel mövcudatlar hesab olunurdu. Fəzlullah Nəimi birincini makroaləm, ikincini isə mikroaləm sayırdı. Bu iki sistem bir-birindən asılı idi, yəni makroaləmi dərk etmək üçün mikroaləmi, mikroaləmi başa düşmək üçün də makroaləmi anlamaq lazımdır. Hər ikisi Allahın özünün maddi dünyadakı təcəssümü hesab olunurdu. Makroaləm Allahın fəaliyyəti, izləri və atributlarının göstəricisidir, bu göstəricilər Allaha aid işarətləri meydana gətirir. İnsan – mikroaləm isə bu işarələri izah edə biləcək yeganə varlıqdır. Bu simvolik strukturu anlamaqla kosmik sirri aşkara çıxarmaq olar. İnsanın ali məqsədi müşahidə oluna bilən həqiqətin mahiyyətini açmaqdır (Allahı və özünü dərk etmək üçün). Özünün varlığını və Allahı başa düşən insan Allah biliyinin əsas hissəsinə malik olur, yəni ilahiləşir. (4, s. 45-46)

Bu fikirlərdən aydın olur ki, hürufilərin əsas məqsədi insanı biliyə yiyələndirməklə onu ideal və müqəddəs bir varlığa çevirməkdir. Yəni insan həm ətraf mühiti, həm də özünü tədqiq etməli, həyatın sirrlərini anlamalıdır. Yalnız bu vaxt insan həqiqi kamilliyə çata bilər.

2) Bu sirli elm Quranda da mövcuddur, amma bu elmin açarı onun sirlərini açan “Təfsirin ustası”, eyni zamanda “İlahi şəxs” adlandırılan Fəzlullah Nəiminin əllərində idi, ondan sonra isə onun xələfinə, özünün təyin etdiyi canişinə ötürülmüş və bu təriqətin ardıcılılarına aşkar olmuşdur. (7, s. 70)

Hürufilik hərəkatının yaradıcısı sufi alim, filosof və şair Fəzlullah Nəimi olmuşdur. Ardıcılılarının kitablarında dediyinə görə, Fəzlullah 1340-cı ildə Astarabad şəhərində anadan olmuş, erkən yaşlarında Mənsur Həllacın və Mövlana Cəlaləddin Ruminin yazılarından təsirlənmişdir. 1370-ci illərdə artıq İran və Azərbaycanda öz təlimlərini yaymağa başlamışdı.

Hürufilik qaynaqlar Fəzlullahın 3 əsərindən – “*Cavidannamə*” (“Əbədiyyət kitabı”), yaxud “*Cavidani-Kəbir*” (“Böyük əbədiyyət”), “*Ərşnamə*” və “*Məhəbbətnamə*”dən bəhs edir. Lakin sonrakı tədqiqatlar nəticəsində onun divanının, “*Növmnamə*” və “*Vəsiyyətnamə*” əsərlərinin də mövcudluğu da müəyyən olunmuşdur. Ola bilər ki, ilk 3 əsər sırf Fəzlullah Nəimi tərəfindən yazılmış, sonrakı əsərlərdə isə onun görüşləri ardıcılıqları tərəfindən şərh olunaraq geniş şəkildə izah olunmuşdur. (3, s. 8) “*Cavidani kəbir*” əsərindən bəlli olur ki, Fəzlullah özünün peyğəmbər olduğunu iddia etmiş və kitabını da vəhy gələrək yazdığını demişdi. (7, s. 62) O, Əmir Teymuru da bu təriqəti qəbul etməyə dəvət edir, lakin Əmir Teymur buna əks çıxaraq onu öldürməyi əmr etdirir. Əmir Teymurun oğlu onu əsir götürür və öldürür (1401/2). (3, s. 367-369)

3) İnsan Allahın simasında yaradılan ən mükəmməl varlıq – mikroaləmdir, Tanrının əsəridir, bütün varlıqların əsas mahiyyəti və ölçüsüdür. Allah bütün asılı varlıqları yaratdıqdan sonra kürsüsünə oturmuş və mələkləri insana səcdə obyektinə kimi yaratmışdır. Təkcə İblis qürurlanaraq insana səcdə etməkdən imtina etdi:

***“That pure Essence which I worship is free from standing or sitting:
How can earthly body be the object of my adoration? My adoration is towards my God.”***
(7, s. 70)

*(Mənim səcdə etdiyim Pak Varlıq oturub durmaqdan azaddır,
Yer üzərində olan varlıq səcdə obyektinə ola bilər? Mənim heyranlığım yalnız
Allahadır).*

(“İstivanamə”də istinad olunan “Ərşnamə”dən)

Fəzlullah Nəiminin dünyanın yaradılışı ilə əlaqəli baxışları Qurana söykənirdi. Ona görə, Allah dünyanı “*ol*” deyərək yaratmışdı, bütövlükdə maddi cisimlərin və onlara verilən səsin vəhdəti olan kosmik zamanın əvvəlində verilən ilahi əmrlərin davamını əks etdirən bütün varlıqlar və hadisələr “*ol*” sözünün əks-sədası idi. Allah mələklərə buyuraraq, Adəmin qarşısında səcdə etməyi əmr etdi, çünki Adəm mələklərə açıqlanmayan “nəsnələrin adları”nı bildiyi üçün mələklərdən yüksək olaraq yaradılmışdı. Adəm Allaha ən çox bənzəyən varlıq idi, cisim olaraq onda Allahın izi olduğu üçün, onu bütün yaradılışlardan daha özəl, özünə məxsus etmişdi. İblis amma Adəmə səcdə etmədi. Bunun səbəbi kimi o göstərilirdi ki, İblis özü oddan yaranmışdı və o, odu torpaq və sudan daha üstün sayırdı. (4, s. 48-49)

Bütün olan insanı yaratmaq üçün saçları ortadan ayıran tək xətt Allahın yaradıcılığının aşkar bir əlaməti olaraq görülürdü. Bunu aşağıdakı təklidə müşahidə etmək olar: gözlərin ortasındakı xətt, üzü ayıran burun, dodaqlar arasındakı xətt və s. Bütün bunlar tək olan Allahı xatırladır. Makrokosm və mikrokosm arasındakı aləmin birliyi və bərabərlik bütün insan üzündəki səkkiz xətdə əks olunurdu (saç xətti, iki qaş, dörd kirpik) və bunlar dörd elementə (torpaq, külək, su, od) vurulur, 32 alınır, bu da ərəb əlifbasına işarə idi. İnsan həm cismani olaraq, həm də danışq və yazılı nitq əldə etmək üçün intellektual qabiliyyəti ilə dil daşıyıcısıdır. Canlılar arasında yalnız insana verilən dil, nitq insanlara dünyanı dərk etmək və simvolik vasitələrlə bir-biri ilə ünsiyyət qurma bacarığı verdi. (4, s. 54)

4) “Elm əslində bir nöqtədir, yalnız cahillər onu genişləndirirlər”. Hərflərin elmi olan, xüsusən belə anlaşılan bu elm hər şeyi izah edir. “Şəhidlərin səfəsi” adlandırılan Əmir Nurullaha görə, elm nöqtədir və həmin nöqtə insanın beynidir. Gözəllik, cazibə, nitq, iybilmə, görmə və duyma hamısı beyində yerləşir. Yazıya uyğun olaraq 32 ağ və qara xətt (ərəb əlifbasının farslar tərəfindən artırılmış 32 hərflik əlifbası) insanın simasındadır və nitq 28 və 32 hərfdə təcəlli tapır. Bütün fani şeylər insanın surətində gizlidir.

Bütün hərflər nöqtədən yarandığı kimi, bütün insanlar da toxumdan törənmişdir. Cahillər elmi genişləndirirlər: onlar Allahın varlığını və varlığının təcəssümünü insanın surətindən kənar da axtarırlar (“*İstivanamə*”). Ona görə Nəsimi deyir:

***“Seeing that my body is the mirror for the 18 000 worlds,
I am that very Form of God, So am I concealed to the multitude”.***

(7, s. 70)

*Çün on səkkiz min aləmə oldu vücudum ayinə,
Ol surəti-rəhman mənəm kim, xəlqə məstur olmuşam.* (2, s. 118)

Bu mülahizələri Braun “*İstivanamə*” əsərindən götürmüşdür. Bu yazılar bir daha sübut edir ki, hər şeyin nöqtədən yarandığını iddia edən hürufilərin nöqtəvilik təliminin yaranmasında böyük rolu olmuş, hətta bu təlim hürufiliyin bir qolu kimi təşəkkül tapmışdır. Çünki nöqtəvilər də mövcudatın əsasını nöqtə hesab edirdilər. Elə nöqtəvilik hərəkətinin banisi də Fəzlullah Nəiminin şagirdi hesab olunan Mahmud Pasihani olmuşdur. Nöqtəvilər də hürufilər kimi hərflər və rəqəmləri müqəddəs hesab edir, onlara simvolik mənalar yükləyirdilər.

5) Bir çox xüsusiyyətlərinə görə batinilər və ismaililər ilə eynilik təşkil edən hürufilik təliminə görə, istər Quranda, istərsə də fərz buyurulan vacib əməllərdə (namaz, oruc, həcc və s.) dərin bir mənə mövcud olduğu halda, Quranın sadəcə hərfi mənasının və vacib əməllərin formal şəkildə yerinə yetirilməsinin əhəmiyyəti yoxdur. “*İstivanamə*” əsərində Qiyasəddin dərvişlərin bu məsələ üzrə mübahisəsini də qeyd edir. (7, s. 71) Dərvişlərdən biri deyir ki, bilgili kimsə üçün olduğu yer cənnətdir, cahil isə cəhənnəmdə yaşayır. Əgər biz öz varlığımızı dərk edirik, kainatın sirlərini və hüruf elmini biliriksə, bu dünya bizə cənnətdir. Cənnətdə isə öhdəlik yoxdur. Yəni biz dinin vacib buyurduğu əməllərdən azadıq. “*Məhəbbətnamə*”də isə bütün bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi olduğu qeyd edilir. Allaha ibadət filosofların, həkimlərin, zahid və dindarların beynini yenidən Sevgi Dünyasına çevirəcək. Sevgi isə Sevgilinin surətinə, saçına, kirpiyinə, qaşına səcdədən başlar.

Hürufiliyə görə, insan bu mistik elmi öyrənsə, Allaha qovuşa bilər. Cənnətə yetişmək üçün mədrəsənin təbliğ və təlqin etdiyi dini ayinlər, ibadət, dua-səna qaydaları və əməlləri xeyli mürəkkəb görünürdü. Bunun müqabilində qəlbində həqiqi iman nuru və Haqq sevgisi olan, ilahi mərifət kəsb etməyi bacaran hər bir kəsə cənnət vəd edirdi. Həm də bu cənnət mədrəsə və məscidin təsvir etdiyi gözəl suları, huri və mələkləri olan cənnət deyildi. Xanəgaha görə, mənəvi təkamül yolu ilə haqqa qovuşmaq özü cənnəti tapmaqdır. Həm də mədrəsə və məscidin vəd etdiyi cənnət insana yalnız öləndən sonra nəşib ola bilərdi. Xanəgahın cənnətinə isə kamil insan-arif elə sağlığında da yetişə bilərdi. (1, s. 8)

Sonda isə Eduard Braun Şərqdə və Qərbdə din anlayışını fərqləndirir və müqayisələr aparır: Qərbdə dinin əsası kimi İman və Salehlik götürülürsə, Şərqdə Bilik və Sırr götürülür, Qərbdə din yaşamaq və ümid etmək üçündürsə, Şərqdə Maddi və Mənəvi Aləmin Sirlərinin açarı sayılır, Qərbdə din Əmək və Xeyriyyəçilik ilə əlaqələndirilsə, Şərqdə Asudəlik (dinclik) və Ariflik (Hikmət) ilə əlaqələndirilir, Qərbdə etiqad sadəliyinə görə, Şərqdə isə mürəkkəbliyinə görə ecazkar sayılır.

Nəticə

Eduard Braunun hürufilik qaynaqları və mənbələr, topladığı əlyazmalar əsasında ümumiləşdirdiyi 5 əsas ideya bu təlimi haqqında geniş təsəvvür yaratmağa imkan verir. İlk növbədə, onun tərəfindən yazılan bu ideyalar deməyə əsas verir ki, hürufilik yeni bir din deyildi. Bu cərəyanın kökündə İslam dini dayanırdı. Cəlaləddin Rumi və Mənsur Hələlacın yazılarından təsirlənən Fəzlullah Nəimi əvvəlki dini qaynaqlardan faydalanaraq dini

məsələləri şərh etmiş, dinə fərqli bir baxışdan yanaşmışdır. İnsan əgər dində vacib buyurulan əməlləri yerinə yetirməklə günahlarından təmizlənsə, Fəzlullah Nəimiyə görə, insan mənəvi təkamül yolu ilə, elmə yiyələnməklə də daxilini təmizləyə bilər. Onlar əslində hüruf elminə yiyələnmək deyəndə, ümumiyyətlə, insanın elm və biliyə yiyələnməsini faydalı hesab edirdilər. Təsadüfi deyil ki, hər şeydə mənə və anlam axtaran Fəzlullah Nəimi insanın özünün və ətraf aləmin həm ayrı-ayrılıqda, həm də vəhdət olaraq tədqiq edilməsini vacib buyururdu. Bu təriqətin nümayəndələri hər şeyin Allah tərəfindən yaradıldığına inanır, sadəcə bütün mövcudatda Allahın əksini, onun izini axtarırdılar. İlk düşüdükləri isə yaradılışın mərkəzində dayanan İnsan idi. Çünki İnsan zəkasına görə digər varlıqlardan üstün yaradılmışdı. Bu da insanda nitq qabiliyyətinin inkişafına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan onlar hərfi və səsi müqəddəs hesab edirdilər.

QAYNAQLAR

1. Gölpınarlı A. Hurufilik Metinleri Kataloğu. Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara, 1973, 184 s.
2. Browne E. G., Nicholson R.A.. A Descriptive Catalogue of the Oriental Mss. Belonging to the Late E. G. Browne. Cambridge University Press, 1932, 325 pp.
3. Browne E.G. A literary history of Persia (3 volumes), Vol. III. Cambridge University Press, 1928, 586 pp.
4. Nəsimi, İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild, Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2004, 376 s.
5. Bashir S. Fazlallah Astrabadi and the Hurufis. England, Oxford, Oneworld Publications, 2005, 141 s.
6. Browne E.G. Some Notes on the Literature and Doctrines of the Hurufi Sect. The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Jan., 1898), Cambridge University Press, pp. 61-94.
7. Ballı H. Fazlullah Hurufinin "Nevmnamesi" (inceleme, metin, tercüme). Mezheb araştırmaları, VIII/2 (Güz 2015), s. 7-42.

Summary

Roya Mirzabayova

Some Notes on the Literature and Doctrines of the Hurufi Sect of Edward Granville Browne

Hurufism was spread to the areas of Azerbaijan, in Western Iran in the 14th century and in Anatolia in the early 15th century. Letters and figures were considered sacred in the Hurufi sect, and symbolic meanings were imposed on them. Hurufi movement founded and promoted by Fazlullah Naimi has been investigated not only for its extraordinary concepts and sources, but also for its historical significance and political system of ideas at that time. The concepts of such mystical religion have attracted the attention of European orientalist. Some of the Orientalists studied Hurufi sect. Such orientalist include Elias John Wilkinson Gibb, Annemarie Schimmel, Edward Granville Browne, Clement Huart, John K. Birge, Kathleen R.F. Burrill, Hellmut Ritter and others. English orientalist, writer and translator, Edward Granville Browne studied extensively the sources of the Hurufi texts and the manuscripts.

The articles by Edward Brown in the Journal of the Royal Asiatic Society, "Some Notes on the Literature and Doctrines of the Hurufi Sect" (1898), "Further notes on the literature of the Hurufis and their connection with the Bektashi order of Dervishes" (1907) were published. Here Edward Brown explored the Hurufi texts and defined the basic doctrines of Hurufism.

The article studies the scientific works of English orientalist, writer and translator Eduard Granville Browne on the Hurufi Sect and the essence of his works in this field. At the same time, issues such as the basic doctrines of the sect studied by Edward Browne, who collected the sources and manuscripts related to the Hurufi sect are explained.

Key words: *Hurufism, Edward Granville Browne, East, sect, doctrine*

***Некоторые заметки о литературе и доктринах секты
Хуруфи Эдуарда Гранвиля Брауна***

Хуруфизм был распространен в XIV веке в Западном Иране и Азербайджане, а в начале XV века в Анатолу. Согласно этой секте буквы и цифры считались священными, и им были навязаны символические значения. Это направление хуруфизма, созданное и продвигаемое Фазлуллою Наими было исследовано не только его необычными концепциями и источниками, но также по историческому значению и политическим системам идей того времени. Понятия такой мистической секты привлекли внимание европейских востоковедов. В частности, отдельные востоковеды, которые изучали восточную науку, религию и культуру, просто затронули эту тему, а некоторые подробно исследовали эту тему. К этим востоковедам относятся Элиас Гибб, Аннемари Шиммель, Эдуард Гранвиль Браун, Клемент Хуарт, Джон К. Бирге, Кэтлин Р. Ф. Баррилл, Хельмут Риттер и многие другие. Английский востоковед, писатель и переводчик Эдуард Гранвиль Браун проводил обширные исследования, тщательно изучал источники хуруфизма и собирал копии рукописей.

Эдуард Браун опубликовал в журнале Королевского азиатского общества «Некоторые заметки об основополагающих доктринах суфийской традиции и горькой литературе» (1898), «Дополнительные примечания к литературе хуруфи и связи хуруфитов-дервишей с баптистской сектой» (1907). Здесь Эдуард Браун исследовал источники Хуруфи и определил основные доктрины секты, используя более систематическую и последовательную информацию. Пять основных идей, обобщенных в источниках Эдуарда Брауна и его рукописей, позволяют составить более широкую картину учения о хуруфизме.

В статье исследуются научные труды английского востоковеда, писателя и переводчика Эдуарда Гранвиля Брауна о секте Хуруфи и раскрывается сущность его работ в этой области. Эдуард Гранвил Браун собрал и расширенно изучил источники и рукописи, связанные с сектой Хуруфи, и определил основные доктрины хуруфизма. В статье анализируется его научный подход к этой проблеме.

Ключевые слова: Хуруфизм, Эдуард Гранвиль Браун, Восток, секта, учение

Məsul katib fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.